

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RA 1 (P1)

NYENYANYANA/NYENYANKULU 2015

TIMARAKA: 70

NKARHI: tiawara ti2

Papila leri ri na 11 wa tipheji.

SWITSUNDZUXO NA PHEJI YA VUXOKOXOKO:

1. Papila leri ri avanyisiwile hi SWIYENGE SWINHARHU:

XIYENGE XA A: Xikambelantwisiso	(30)
XIYENGE XA B: Nkomiso/Nkatsakanyo wa ndzima	(10)
XIYENGE XA C: Ntivoririmi na matirhiselo ya ririmi	(30)
2. Hlamula swivutiso HINKWASWO.
3. Sungula XIYENGE XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA.
4. Nkhwatihata emakumu ka XIYENGE XIN'WANA na XIN'WANA.
5. Nombora tinhlamulo ku ya hilaha swivutiso swi nomboriweke hakona eka papila leri ra swivutiso.
6. Tlula ntila endzhaku ka nhlamulo YIN'WANA na YIN'WANA.
7. Landzelela milawu leyi faneleke ya mapeletelo na mavumbelo ya swivulwa.
8. Ndzinganyeto wa maavelo ya nkarhi:

XIYENGE XA A: Timinete ta 50	
XIYENGE XA B: Timinete ta 30	
XIYENGE XA C: Timinete ta 40	
9. Tsala swi saseka no vonaka.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO**XIVUTISO XA 1**

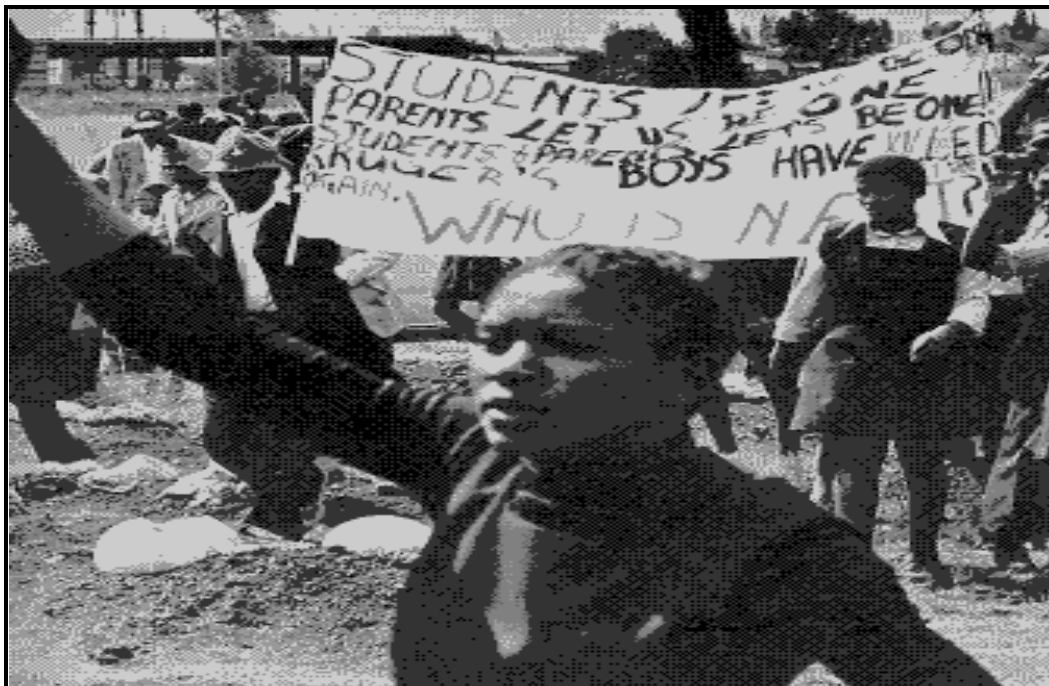
Hlaya XITSHURIWA xa A na xa B kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka swona.

XITSHURIWA XA A**MANGAVA YA SOWETO SE YA HERILE**

1	Ndhawu ya SOWETO yi sunguriwile exikarhi ka malembe ya va 1955 na 1958 loko mfumo wa xihlawuhlawu wu sindzisa vantima ku suka edorobeni ra Joni ku ya tshama va ri voxe. Xikongomelo xa kona a ku ri ku endlela leswaku mulungu na wantima va nga kumeki va ri ekusuhi na kusuhi. Vantima a va fanele ku va kule na doroba leswaku ri ta sala ri ri ra lavo basa ntsena. Va guduriwile va ya fumbiwa eka ndhawu leyi namuntlha yi tivekaka hi vito ra SOWETO. Ndhawu leyi yi thyiwile SOWETO hikokwalaho ka leswi a yi kumeka eDzonga-vupeladyambu bya doroba ra Joni.	5
2	Matshamelo ya vaaki va SOWETO a ya hlangahlanganile swinene. Tin'wana ta tindlu ta vona a ti akiwile hi tinsimbhi, switina na mapulanga. Vaaki a va gandlana eswindlwani leswi a swi nga ringanelangi hambu ku fihla nhloko yinene. Swindlwana leswi a swi rhendzeriwile hi swidakana swo endlwa hi makhadibokisi na mapulanga lomu a ku swekiwa no nwiwa byalwa bya mbhambha lebyi a byi vitaniwa <i>skokiaan</i> . Switarata swa kona a swi ri mabudula lawa a ya tuvika ritshuri loko va tshuka va hlongorisiwile hi tikhwelakhwela ta maphorisa lava a va hlotana na lava a va pfumala madomupasi na vasweki va byalwa lebyi. Leri a a ri ri doroba leri a ri kunguhatiwile ku nyika wantima xiyimo xa yena xa vuhlonga hakunene.	10 15
3	Magoza lawa vantima va SOWETO va ya tekeke ku lwisana na xihlawuhlawu ya ku tirhisa mpfilumpfilu na tinyimpi hi wona ya fikiseke ndhawu leyi eka xiyimo lexi yi nga eka xona sweswi. Migingiriko leyi yo lwela ntshunxeko yi endlile leswaku vaaki va tshama va yimile hi nenge wun'we. A ku halaka ngati siku leri ngo va siku. Leswi swi susumetile mfumo wa xihlawuhlawu ku tshama wu vekile tihlo eka ndhawu leyi. A ku dyiwa mangava ku xeviwa hi nhlomulo. Maphorisa na masocha a va tirha hi matimba ku vona leswaku xiyimo xa le ndhawini leyi xa lawuleka. Hi minkarhi yaleyo endhawini leyi ku tumbulukile tinhenha to tala leti lweleke ntshunxeko lowu namuntlha hi mbombomeleke endzeni ka wona.	20 25
4	Endzhaku ka nhlawulo wa mani na mani hi lembe ra 1994, ndhawu leyi yi vile na ku cinca ko hlarisa swinene. Vanhu vo huma ematikweni hinkwawo ya misava va khitikanile hi xikongomelo xa ku ta vona ndhawu leyi ya SOWETO. Namuntlha SOWETO yi hundzukile nkava wa swa mabindzu na vupfhumba. Yi hoxa xandla swinene eka nkuriso wa ikhonomi ya tiko ra Afrika-Dzonga na le ka nhluvukiso wa vantshwa va tiko rerhu. Yi kotile ku hlometerisa nhloko ku suka eka xindhawana lexi a xi ri xa tingana ku ya eka ndhawu ya xiyimo xa le henhla swinene leyi nga na hinkwaswo swilaveko swa madoroba ya lembexidzana ra vumakumembirhin'we.	30 35

- 5 Handle ka ku va ndhawu leyi yi vile kaya ra van'watipolitiki vo hambanahambana va laha kaya, swipano swa ndhuma swa laha tikweni swi tumbulukile kona leswi humeseke vatlangi va xiyimo xa le henhla. Leswi na switediyamu swa ximanjhemanjhe swi kumekaka kona, swi endla leswaku ndhawu leyi yi va ya ndhuma emisaveni hinkwayo hitlhelo ra ntlangu wa bolo ya milenge, wona ntlangu wa vanhu. Mathangi yo tlakuka lawa ya kumekaka eOrlando ya endla vuhungasi bya kahle swinene bya ntlangu wa *Bungee Jumping* na ku nyika mbonakiso wa ndhawu hinkwayo ya Joni wa xiyimo xa le henhla swinene. 40 45
- 6 Mikhukhu leyi a yi thyakisile doroba leri namuntlha yi hundzukile tihodela ta xiyimo xa le henhla to rhurhela vapfumba. Switarata hinkwaswo swi rhideriwile naswona xitarata xa Vilakazi hi xin'wana lexi okaka vupfumba bya xiyimo xa le henhla swinene hikwalaho ka leswi swi humeleleke eka xona. Laha hi laha migingiriko hinkwayo ya swa ku kombisa ku vilela a yi kunguhatiwa no sunguriwa kona, endlwini ya *Regina Mundi Parish Church*. Tindlu ta vakulukumba Nelson Mandela na Archbishop Desmond Tutu lava kumeke sagwadi ra xiyimo xa le henhla swinene ra *Nobel Peace Prize*, hikwalaho ka ku tisa ku rhula emisaveni hinkwayo, ti kumeka kona. 50 55
- 7 Miako ya tihositele leyi a yi susa ndzhuti eka vavanuna yi hundzuriwile makaya ya makoya laha vanhu va tshamaka swin'we na mindyangu ya vona. Timolo ta Bara, Jabulani, Protea Gardens na Maponya hi tin'wana ta tindhawu ta mabindzu leti vaaki va SOWETO va titlonyaka hatona. Ku va vinyi va timolo leti va simekile timintsu ta vona eka ndhawu leyi, swi endla leswaku hina vantima hi tiba xifuva. SOWETO namuntlha yi hundzukile ndhawu leyi vaakatiko hinkwavo va Afrika-Dzonga va tinyungubuyisaka hayona, leswi swi va sulaka mihloti va rivala na leswaku matumbulukelo ya yona a ya ri ya tingana na ku tsan'wa vumunhu bya wantima. 60

[Xitshuriwa lexi xi hundzuluxeriwile kusuka eka magazini ya skyways ya Khotavuxika 2014]

XITSHURIWA XA B

[Xifaniso lexi xi huma eka webusayiti ya www.googlesearch.org]

XITSHURIWA XA A

- 1.1 Hi yihi migingiriko leyi vantima va le SOWETO wa khale va yi endleke ku fikelela xiyimo lexi ndhawu leyi yi nga ka xona namuntlha? (2)
- 1.2 Boxa vito ra ndhawu leyi a ku kunguhateriwa kona timhaka to lwisana na xihlawuhlawu. (1)
- 1.3 Nyika tindlela TIMBIRHI leti vatshami va SOWETO va vuyeriwaka hi tona eka ndhawu ya vona namuntlha. (2)
- 1.4 Mutsari wa xitshuriwa lexi u lava ku humelerisa mhaka yihi hi xivulwa lexi nge: 'A ku halaka ngati siku leri ngo va siku.'? (2)
- 1.5 Mavulavulelo lawa ya nge: 'Namuntlha SOWETO yi hundzukile nkava wa swa mabindzu na vupfumba', u nga ya veka njhani hi marito ya wena? (1)
- 1.6 Nyika miehleketo ya wena eka leswi nga vaka swi vile swivangelo swa ku va vantima va le SOWETO wa khale va tinyiketerile ngopfu eka ku sweka na ku nwa byalwa bya mbhambha. (2)
- 1.7 Hi ku ya hi xitshuriwa lexi, ku na ku hambana exikarhi ka SOWETO wa khale na lontshwa ke? Boxa SWIMBIRHI ntsena swa ku hambana loku. (2)

- 1.8 **Mhakankulu** leyi mutsari a yi lemukisaka vaamukeri va hungu eka xitshuriwa lexi hi yihi? Hlawula nhlamulo yin'we eka leti landzelaka:
- A Ku xanisiwa ka vantima hi nkarhi wa mfumo wa xihlawuhlawu.
  - B Hasahasa ya vaakatiko va SOWETO.
  - C Ku hundzuka ka ndhawu ya SOWETO ku suka eka doroba ra tingana ku ya eka doroba ra ximanjhemanjhe.
  - D Afrika-Dzonga endzhaku ka nhlawulo wa 1994. (1)
- 1.9 Andlala matitwelo ya wena n'wini mayelana na hungu ra xitshuriwa lexi. (1)
- 1.10 Hlamusela hi vuxoperi hilaha SOWETO ri ngenhisaka xandla hakona eka ndlandlamuxo wa ikhonomi ya laha tikweni. (2)
- 1.11 Kanela hi matitwelo ya murunguri hi xiyimo xa SOWETO lexi paluxiwaka hi xitshuriwa lexi. (2)
- 1.12 Mutsari u vula yini hi xithathelo lexi nge: '... ntshunxeko lowu namuntlha hi mbombomeleke endzeni ka wona'? (2)
- 1.13 Boxa mavonelo ya wena n'wini eka xitayili xa matirhiselo ya ririmi hi mutsari loko a ku: '.. ntlangu wa bolo ya milenge, wona ntlangu wa vanhu'. (1)
- 1.14 Pimanyeta hi ku komisa ndlela leyi mutsari wa xitshuriwa lexi a gimeteke hungu ra yena ha yona. (2)

XITSHURIWA XA B

- 1.15 Kanela hi ta angulo wa wena n'wini hi ndlela ya vuxoperi mayelana na leswi humelelaka eka xitshuriwa xa B. (3)

SWITSHURIWA SWA A NA B

- 1.16 Boxa ku yelana loku nga kona eka xitshuriwa xa A na xa B. (1)
- 1.17 Xitshuriwa xa A xi hambana njhani na xa B? (3)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA**XIVUTISO XA 2: KU KOMISA/KATSAKANYA HI MARITO YA WENA N'WINI**

Hlaya XITSHURIWA XA C lexi nga laha hansa lexi vulavulaka hi ku hlulukisiwa ka mintlangu.

TSUNDZUKA: U languteriwa ku endla leswi landzelaka:

1. Komisa/Katsakanya leswi mutsari a swi vulaka mayelana na **nkoka wa nhlulukiso wa mintlangu** hi marito ya wena n'wini lama nga hundziki 90.
2. U nga onhi mongo wa xitshuriwa.
3. Tsala nkomiso/nkatsakanyo wa wena hi ndlela ya xivumbeko xa ndzimana.
4. A wu fanelangi ku tsala nhlokomhaka ya nkomiso/nkatsakanyo.
5. Tsala ntsengo wa marito lama u ma tirhiseke emakumu ka nkomiso/nkatsakanyo.

XITSHURIWA XA C

Swi le rivaleni leswaku tiko rin'wana na rin'wana leri lavaka ku humelela eka swa mintlangu ri fanele ku tikarhatela ku hlulukisa mintlangu ya tiko ra rona. Ku hlulukisa mintlangu swi na nkoka swinene. Swi pfuna ku antswisa rihanyu ra vaaki lava tikatsaka emintlangwini. Vanhu vo tala lava tikatsaka emintlangwini a va tali ku hlaseriwa hi mavabyi hi ku olova. Ku hlulukisa mintlangu swi tlhela swi pfulela vatlangi tindlela ta ku tikatsa emintlangwini hi xitalo na ku kombisa vuswikoti bya vona. Hi ta lemuka leswaku vaaki vo tala va tikatsa emintlangwini hi xikongomelo xa ku lava ku susa xivundza na ku titsakisa kumbe ku tiphina.

Munhu u hambana na swo tala loko a tihungasela emintlangwini. Loko mintlangu yi hlulukisiwa, ku susiwa swirhalanganyi leswi kavanyetaka ku humelela ka yona na ku kondletela vun'we eka rixaka. Loko vatlangi va ri na swirhalanganyi swo fana na ku tinghenisa eka swidzidziharisi na ku tsan'wa ku endla vutiolori, a va swi koti ku humesa vuswikoti bya vona hi ku hetiseka. Mapfumba yo tala yo hlulukisa mintlangu ya kongomile eka ku kuma vatlangi lava nga na talenta eka tindhawu hinkwato ta tiko.

Hi ku fikelela vaaki va tindhawu hinkwato, vafambisi va mintlangu va swi kota ku kuma talenta leyi a yi tumberile eka n'wana loko a nyikiwa nkarhi wo kombisa vuswikoti bya yena. Hi ndlela yoleyo, vatlangi lava nga na titalenta va tlhela va kuma nseketelo na ku nyikiwa nkarhi wo ngenela mimphikizano ya matiko ya misava leswaku va ta kota ku kombisa vuswikoti bya vona. Handle ko seketela vatlangi, nhlulukiso wa mintlangu wu pfuna eka ku letela na ku seketela varhangeri na vadzaberi.

Van'wana va vatlangi va kuma nkarhi wo leteriwa hi swa vurhangeri loko va vekiwa ku va vakapiteni va xipano xa vona. Ku suka kwalaho va swi kota ku rhangela swipano leswi va tisungulelaka swona na minhlangano yin'wana tanihi vatshamaswitulu. Nhlulukiso wa mintlangu wa swi kota ku pfala vangwa exikarhi ka xikolo, mintlangu na rixaka. Mintlangu leyi tlangiwaka exikolweni yi na nkoka swinene eka ku aka vantshwa.

[Yi hundzuluxeriwile ku suka eka webusayiti ya www.sportscotland.uk]

XIYENGE XA C: NTIVORIRIMI NA MATIRHISELO YA RIRIMI

XIVUTISO XA 3

XITSHURIWA XA D: XINAVETISO

Xiya xinavetiso lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

Pananken
antistress

Rhungelo ro pfumala nsomo ku tiyisisa leswaku swinkunwana swi nga manyiwi.

Soli yo fotomela ya khubi yi tiyisisa leswaku loko u yi ambala nkarhi wo leha ku fotomela ka yona ku ya ku tlakuka ngopfu.

Byandlalo byo fotomela byi ava ntiko wa munhu byi tiyisisa nkholuko lowunene wa ngati - Yi lulamerile na lava nga na vuvabyi bya chukele.

Soli ya le handle ya polyurethane yo vevuka ya madebyana leyi sivelaka ntshikelelo exirhendzeni

NTANGHU YO FOTOMELA KU TLULA HINKWATO EMISAVENI HINKWAYO

Yi endliwile eBrazil hi dzovo ra makoya.

Ya kumeka hi switayili na mihlovo yo hambanahambana.

"Yi fotomela lero ndzi yisana na vurhongo loko ndzi yi ambele."
Profesa B.C. Munene

ENDORSED BY
ANAD
Associação Nacional de Assistência ao Diabético
BRAZIL DIABETIC ASSOC.

"Hambiloko a ndzi nga ri na vuvabyi bya chukele a ndzi ta yi ambala."
Tat. T.T. Risimati

[Xifaniso lexi xi huma eka webusayiti ya www.dso.co.za]

- 3.1 Loko u xiyaxiyile xinavetiso lexi hinkwaxo, i vamani lava xi navetisaka? Hlawula nhlamulo yin'we eka leti landzelaka:
- A Profesa BC Munene
B Tat. TT Risimati
C Opananken antistress
D John Craig (1)
- 3.2 Ntanghu leyi navetisiwaka yi tiyisisiwa hi va ka mani leswaku yi tiyile swinene? (1)
- 3.3 Tihela u tsala xivulwa lexi landzelaka kambe u yisa rihlanganisi leri dzwihatiweke eka ndhawu yin'wana exivulweni handle ko cinca mongo wa xona.
- Hambiloko** a ndzi nga ri na vuvabyi bya chukele, a ndzi ta yi ambala. (2)
- 3.4 Hlamusela xikhovolelo lexi nga vaka kona eka xivulwa lexi landzelaka loko ntanghu leyi a yi lo ambariwa hi munhu loyi a nga entirhweni.
- Yi fotomela lero ndzi yisana na vurhongo loko ndzi yi ambele. (1)
- 3.5 Kombisa loko xinavetiso lexi xi swi kotile ku fikelela mhaka ya nkatsahinkwavo. (2)
- 3.6 Kombisa leswi u swi vonaka swi thatheriwile hi xivumbeko xa ntanghu leyi navetisiwaka? (1)
- 3.7 Hi wihi nkucetelo lowu mapapa lama vonakaka ehenhla ka ntanghu leyi ya nga vaka na wona eka ku xaviwa ka yona? (2)

[10]

XIVUTISO XA 4

Xiya khathuni leyi landzelaka hi vukheta kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka yona.

XITSHURIWA XA E

[Xifaniso xi huma eka webusayiti ya www.martybucella.com]

- 4.1 Nyika ntirho wa xiaki lexi dzhwihatiweke eka rito leri nga emakumu ka xivulwa lexi landzelaka:
U ta tsakela leswaku siku ra xikolo ri nga ha no lehisiwa. (1)
- 4.2 Minkarhi yin'wana khatuni yi nga va yi ri na mahungu ya nkoka evuton'wini bya vahlayi. Hlamusela leswi humelelaka eka khathuni leyi. (2)
- 4.3 Hi ku vona ka wena, loko mutswari wa n'wana loyi a ta va a twile ku angula ka n'wana wa yena, a nga va a endlile yini? (2)
- 4.4 U nga vula yini hi swiendlo swa n'wana loyi wa xikolo loko u swi yelanisa na marito lawa a ya byeleke mana wa yena ke? (2)
- 4.5 Nyika ntirho wa nsayino eka khathuni leyi. (2)
- 4.6 Hi ku vona ka wena hikwalaho ka yini manana loyi a byela n'wana wa yena leswaku loko se a ri na vana u ta navela leswaku siku ra xikolo ri nga ha no lehisiwa? (1)

[10]

XIVUTISO XA 5

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA F

1 Hanyelo ra vantshwa va masiku lawa a ri tsakisi naswintsanana. Lava va nga
2 vanene a va tati xandla. Vo tala va bomba hi byalwa na swidzidziharisi. Tibuku i
3 **mukon'wana** eka vona. **va tiphina hi mafehlefehle ya xinkarhana va tshika ku**
4 **tilulamisela vumundzuku lebyinene.** Va rivala leswaku hanyelo ra vona ri na
5 switandzhaku leswi nga ta tlhela swi va hlambisa timbilu. **Leswi va swi endlaka**
6 **loko va xurhile swo titiva. Loko se va xalamukile va khomiwa hi tingana loko**
7 **va tsundzuka swiendlo swa vona. Loko va tengisiwa hikokwalaho ka swiendlo**
8 **swoleswo, vo khoma laha va tshika, va khoma laha va tshika. Phela byalwa**
9 **bya lwa.** Swi lava leswaku va hambana na byona nkarhi wa ha pfumela, loko swi
10 nga ri tano byi ta va **peta nhloko.** Mhaka leyi wisaka mbilu hileswi vantshwa
11 van'wana va twisisaka loko va hlamuseriwa hi ta switandzhaku swa ku nwa byalwa.
12 **Vona va tala ku vula leswi: 'Ha tshembisa leswaku hi ta hambana na byona.'**

- 5.1 Mutsari u vula yini loko a ku: **'Tibuku i mukon'wana eka vona.'** (1)
- 5.2 Nyika nhlamuselo ya mavulavulelo lama tikisiweke eka xivulwa lexi nge:
Phela **byalwa bya lwa.** (1)
- 5.3 Lulamisa swihoxo swa matsalelo na mahikahatelo eka xivulwa lexi landzelaka:
va tiphina hi mafehlefehle ya xinkarhana va tshika ku tilulamisela vumundzuku lebyinene. (2)
- 5.4 Yisa xivulwa lexi landzelaka eka nkarhi lowu taka.
Leswi va swi endlaka loko va xurhile swo titiva. (1)
- 5.5 Tsala xivulwa lexi landzelaka hi ndlela yo rungula leswi vuriweke hi xivulavuri.
Vona va tala ku vula leswi: 'Ha tshembisa leswaku hi ta hambana na byona.' (2)
- 5.6 Hi ku pfuniwa hi **mintila ya 5–8**, kombisa xivangelo lexi tsandzekisaka vanhu lava ku vulavuriwaka hi vona ku va na vutihlamuleri eka swiendlo swa vona. (2)
- 5.7 Eka **ntila wa 9** hi kuma xivulwa lexi helaka hi marito lama: '... byi ta va peta nhloko'. Tirhisa riviti 'nhloko' eka xivulwa xa wena n'wini ku kombisa leswaku ri na nhlamuselo yin'wana. (1)

[10]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 30
NTSENGO WA TIMARAKA: 70